

ПОСТАТЬ ІВАНА МАЗЕПИ У ТВОРЧОСТІ МИКОЛИ МАРКЕВИЧА ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ РОМАНТИКІВ

Анотація. У статті розглядається постать гетьмана Івана Мазепи у творах М. Маркевича, К. Рилєєва, О. Пушкіна, В. Гюго, Дж. Байрона. Охарактеризовано «Історію Малоросії» М. Маркевича та доведено, що цю працю можна розглядати як художній твір на історичну тему.

Ключові слова: тема, мотив, інтерпретація, асоціація, ремінісценція, міф, інтертекстуальність, романтизм.

Аннотация. В статье рассматривается образ гетмана Ивана Мазепы в произведениях Н. Маркевича, К. Рылеева, А. Пушкина, В. Гюго, Дж. Байрона. Охарактеризована «История Малороссии» Н. Маркевича и доказано, что этот труд можно рассматривать как художественное произведение на историческую тему.

Ключевые слова: тема, мотив, интерпретация, ассоциация, реминисценция, миф, интертекстуальность, романтизм.

Summary. In the article it is examined the figure of hetman Ivan Mazepa in works of M. Markevych, K. Rileev, O. Pushkin, V. Hugo, G. Byron. The «History of Malorossia» of M. Markevych is described in detail, and it is well-proved that this work can be examined as a fine literary work on a historical theme.

Key words: theme, reason, interpretation, association, reminiscence, myth, intertextuality, romanticism.

Як історик, Микола Андрійович Маркевич відомий насамперед своєю 5-томною «Історією Малоросії», виданою в Москві у 1842 — 1843 рр. За цією працею вивчав історію України Тарас Шевченко, її вплив відчувається на багатьох творах Кобзаря. Це, зокрема, «Гайдамаки», «Тризна», «Іван Підкова», «Перебендя», «До Основ'яненка» та ін. Він використовував цю працю як історичне джерело при створенні серії офортів «Живописная Україна».

Вихід у світ «Історії Малоросії» став непересічною подією в українській історіографії. На думку М. Максимовича, ця праця являє собою живу і захоплюючу розповідь про гетьманство Богдана Хмельницького. А серед осіб, які збагатили історію України у два останні десятиліття (40 – 50-х років XIX ст.), поряд з Бодянським, Костомаровим, Судієнком та іншими має бути названий і М. Маркевич [3, с.524]. Дещо раніше російський критик М. Савельєв зазначав, що «Історію Малоросії» слід віднести до «значних здобутків вітчизняної літератури... Праця Маркевича за зібраним матеріалом і захоплюючим розповіді, без сумніву, скоро діждеться другого видання» [4, с.VI]. Обставини, проте, склалися так, що й дотепер «Історія Малоросії» у повному обсязі жодного разу не перевидавалася і стала раритетом. Однотомник 2003 року аж ніяк не відтворює п'ятитомне видання «Історії Малоросії».

До написання своєї ґрунтовної праці М. Маркевич приступив у 1838 р., спираючись як на друковані, так і рукописні архівні джерела (близько 90). Найбільш широко ним були використані «Історія Русів» Г. Кониського, «Історія Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського (1822, 1830) та «Історичні повідомлення про унію, що виникла у Польщі» М. Бантиш-Каменського (1805). Особливо багато М. Маркевич запозичив з «Історії Русів» Г. Кониського, яка на той час ще не була надруко-

вана і поширювалася у рукописі. Автора «Історії Русів» він уважав «найправдивішим з істориків», а його працю розглядав як «достовірне джерело».[4, с. 418] Опис історичних подій в «Історії Малоросії» супроводжується численними і розлогими цитатами з «Історії Русів», щоправда, іноді без відповідних посилань. М. Маркевич здійснив мовну редакцію, модернізацію окремих документальних джерел, які згадуються в «Історії Русів».

Він також використав твори інших українських та російських авторів - Є. Болховітінова, М. Козачинського, Ф. Прокоповича, В. Рубана, П. Симонівського, І. Голікова, М. Карамзіна, французьких (Гійома Левассера де Боплана, Вольтера, Ніколя-Габрієля Ле Клера (Леклерка), Жана Франсуа Лєсюра, Пьєра Шевальє, Жана-Бенуа Шерера), німецьких (Зигмунда фон Герберштейна, К. Коха), шведських (Карла Ліннея, Георга-Андреаса Нордберга) та інших. Корисними також виявилися поради і допомога батька і синів Рігельманів, О. Стороженка, М. Ханенка, П. Білецького-Носенка, М. Максимовича [4, с.VIII].

«Історія Малоросії» стала однією з перших в українській історіографії праць, спрямованих на відтворення цілісної історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. При цьому вітчизняну історію автор показав крізь призму історії українського народу. Твір М. Маркевича побудовано за змішаним хронологічно-тематичним принципом. Він складається з п'яти томів, з яких перший та другий є власне авторським текстом, у трьох інших опубліковані різноманітні історичні документи. Структурно перші два томи побудовані за оригінальною авторською періодизацією історичного минулого українського народу: перший період – від давніх часів до 1500 р.; другий період – від Лянцкоронського до унії (1500–1592 рр.); третій період – від Берестейської унії до Б. Хмельницького (1592–1646 рр.); четвертий період від загального

повстання до смерті Б. Хмельницького (1646–1658 рр.); п'ятий період – від смерті Б. Хмельницького до падіння гетьмана І. Мазепи (1658–1708 рр.); шостий період (1708 – кінець XVIII ст.) – від падіння І. Мазепи до повної втрати автономії Малоросією.

Найбільш деталізованим є виклад подій з 1648 по 1654 р. Водночас події до XIV століття викладено усього на кількох сторінках. М. Маркевич критично оцінює діяльність таких українських гетьманів, як І. Брюховецький, І. Виговський та І. Мазепа, показує розшарування у стані козацької старшини, процес збідніння і фактичного закріпачення українського селянства. Його симпатії на боці ватажка селянсько-козацького повстання С. Палія, кошового Запорозької Січі І. Сірка, інших захисників знедолених людей.

Помітне місце відведено в «Історії Малоросії» постаті Петра І. Автор прославляє царя як прогресивного реформатора і будівничого Великої Росії, нерідко ідеалізуючи його діяльність. Він фактично обійшов питання про заходи Петра І щодо обмеження автономії України, переклавши вину за це на царського підручного О. Меншикова та козацьку старшину.

В «Історії Малоросії» втілений не тільки історичний, а й літературний зміст. Автор перетворив історичні події на тло для розгортання сюжету, де кожна наступна подія продовжує та розвиває попередню. Ці події мають чітко визначене автором місце та призначення. Суб'єктами та чинниками політики, як і історичного процесу, у М. Маркевича є український народ та його політичні діячі, українська державність у всіх її проявах. У цілому М. Маркевич досить обережно підходив до оцінки взаємовідносин Малоросії з царською владою. Водночас він був прихильником «злиття» російського, українського і білоруського народів.

М. Маркевич був різнобічно освіченою людиною. Свою головну історичну працю він написав емоційною, барвистою мовою, до того ж вона рясно усіяна характеристиками та оцінками подій автора. Читається вона як художній твір на історичну тему. Україна для автора є кращою країною Європи. Досить колоритно описані масові народні рухи, козацькі гетьмани і ватажки, мужні захисники народних інтересів. Він намагається віднайти причини героїчної і водночас трагічної історії України.

Праця М. Маркевича, звичайно, не позбавлена певних недоліків. Не досить переконливою, зокрема, є авторська періодизація історії Малоросії. Непоодинокі прояви суб'єктивізму в оцінці тих чи інших подій та історичних осіб. Робота перевантажена цитатами. Зустрічаються фактичні помилки і неточності. Зважимо, однак, на те, що «Історія Малоросії» створена тоді, коли українська історіографія тільки зароджувалася. Та й зараз описані М. Маркевичем події далеко не завжди оцінюються однозначно зокрема, щодо значення Переяславської ради, а в основному щодо постаті І. Мазепи тощо.

Гетьман Іван Мазепа належить до тих постатей в українській історії, що своєю діяльністю і вчинками найвиразніше виявляють найвищу мету українського народу. Такі постаті оточені завжди, з одного боку, найбільшим пієтизмом і, з другого – зустрічаються з найбільшою ненавистю. Прізвище І. Мазепи перейшло в національну історію як символ боротьби України за свою повну незалежність.

Літературознавці та історики по-різному оцінювали політичні вчинки І. Мазепи. Більшість з них розглядала його як авантюриста, ганебного зрадника, позбавленого тверезої державницької концепції. Через жорсткий політичний вплив та обставини у тогочасному суспільстві, що провокували ненависть до прагнення Україною незалежності та її багатовікової боротьби за своє існування, через усе це М. Маркевич висвітлював історичну постать І. Мазепи у ракурсі схожому до характеристик О. Пушкіна. Однак, з історичних документів, поданих автором, видно, що в основі політичного руху під проводом гетьмана І. Мазепи лежала постійно одна, давня політична концепція української державності. У проєктах майбутнього устрою України, який склали однодумці Мазепи (Орлик, Гордієнко, Горленко, Мирович та інші) знаходимо виразні елементи парламентарного ладу з відповідальністю міністрів та проєкти серйозних соціальних реформ.

Майже триста років замовчувались часи гетьманщини в Україні. Майже невідомим було життя одного з найзнаменитіших гетьманів нат батьківщині. Європа знала про Мазепу з творів Вольтера, Словацького, з однойменних поем Віктора Гюго і Байрона, з музичної симфонії Ліста, з історії Петра Першого, що вийшла німецькою мовою, де Мазепі було присвячено цілий розділ. Твори про Мазепу в Росії називалися то «Полтава», то «Войнаровський». Тільки Чайковський відважився назвати свою оперу «Мазепа», але український гетьман постав у ній більш в образі старого лукавого коханця, ніж державного діяча.

У світову ж літературу увів Мазепу Вольтер, змальовуючи його життя і долю у своїй «Історії Карла XII» (1731). Він також умістив у своїй книжці видуману поляком Пасеком легенду про Мазепу, прив'язаного до коня, яка з часом стала джерелом багатьох творів світової літератури, присвячених Мазепі. Водночас Вольтер зазначає, що Мазепа вирішив досягти незалежності, створивши з України могутню державу та що Мазепа був чоловіком сміливим, запобігливим, великим трудівником, не зважаючи на його старий вік. М. Маркевич описуючи становлення молодого Мазепи характеризує його так: «Крім латинської та малоросійської мови, Мазепа знав польську та німецьку. Це був рідкісний в той час чоловік, який володів даром слова, дипломатією, мистецтвом сподобатись, він був найкращим писарем та відзначався старанністю, ввічливістю, непохитністю у виконанні своїх обов'язків»[4, с.520].

У 1764 р. появилася белетристичний твір про Мазепу на французькій мові — «Спогади Азема», автором якого є А. Костан д'Орвіль. Головним героєм цього роману є Мазепа, гетьман України, справжній національний герой у боротьбі проти Московщини. Але в історичних подробицях автор виявляє повне незнання обставин і фактів.

Велика доба популярності Мазепи у світовій літературі починається аж в 19-тому сторіччі, в добу романтизму. Безперечно, до цього причетна поема «Мазепа» англійського поета Дж. Байрона, видана в 1818 р. в циклі «Східні поеми». Культурний та освічений гетьман Мазепа давно став предметом уваги західноєвропейських письменників, у творах яких є два гідні подиви Мазепи: перший — символ незламної боротьби за свободу та вічного горіння духу, і другий — «орел степової України», могутній князь, доля якого пов'язана з її долею. Оспіваного Байроном Мазепу бачимо й у творчості Віктора Гюго, де Вобюя, Р. Готшала, І. Шерера, графа Жюльє Ресегіє, К. Рилєєва та інших. Популярність Мазепи в західному світі занепокоїла росіян. Згідно з царськими розпорядженнями та церковною анафемою, вони почали реакцію кількома слабкими романами П. Голоти («Іван Мазепа», 1832 р.), О. Кузьмича («Козаки», 1843 р.), Д. Мордовця («Цар і гетьман») та ін., що ніяк не дорівнювали Байронові чи Гюго. У той же час К. Рилєєв виступив з поемою «Войнаровський», що близька до Байронового «Мазепи».

Байрон дав у своєму Мазепі геройський образ людини «безсмертної душі», що безстрашно дивиться в обличчя смерті, не розбираючись в мірі добра й зла — типовий зразок Байронового героя. Зображення Мазепи, прив'язаного до спини коня серед безлюдних степів, мало такі тони, що нагадувало критикам прикованого до скелі Прометея.

З погляду мистецької інтерпретації Байронового Мазепи, близьким до нього є Мазепа іншого великого французького письменника — Віктора Гюго, але найближчий до Байронового є все ж Мазепа Рилєєва в його поемі «Войнаровський». Для цього поета символічний образ гетьмана втілює його власні волелюбні мрії, ненависть до царату та його політичний романтизм. Життя й трагічна доля Мазепи привернули увагу Рилєєва і він змалював його героєм свободи: «Мазепа – вождь України, гарячий патріот, прямий громадянин, борець в ім'я свого народу» [8, с.234]. Виступ Мазепи проти Петра I у Рилєєва — це боротьба за свободу проти самодержавства і цей мотив «свободи» звучить лейтмотивом у всій його поемі «Войнаровський». На протигагу Дж. Байрону, В. Гюго та К. Рилєєву М. Маркевич підносив у славі не Мазепу, а Петра I: «Как усомниться, что в том веке, непросвещенном и бурном никто другой не мог написать.... В чем уме тогдашних голов могла-бы вместится такая глубокая и светлая мысль?» [4, с. 422], а йшлося про договір Петра з Мазепою, саме про пункт 19 в якому Малоросія не мала називатись гетьманською землею, а землею що зна-

ходиться в царському самодержавному володінні. Початок гетьманування Мазепи М. Маркевич описує, як виявлення жорстокості до простого люду, присвоєння козацьких грошей, що спричинило загальну ненависть народу до гетьмана, писались скарги та пасквілі на нього до Москви та гетьман випрошував милості у царя на їх авторів Самойловича, Петра Забілу. М. Маркевич повсякчасно у своєму творі нагадує, що Мазепа повинен у всьому підкорятись великому, милосердному государю, а гетьман постійно «клеветал. ... властолюбивый, пылкий в старости, родство, дружбу, отчизну презирающий, платящий мезью за благодеяния, гетман» зазіхнув на незалежність своєї держави. «Но не выиграла-бы Украина...» [4, с. 448].

У поемі поета-декабриста К. Рилєєва образ українського гетьмана постає як вірець борця за свободу своєї батьківщини: «Вітчизні вся твоя любов,/Дітьми, дружиною й собою/Ти їй пожертвувать готов.» І устами Войнаровського поет каже про себе і про своїх однодумців по боротьбі: «А я для мсти горю душею,/Вкраїну щоб позвуть заков,/Я честю жертвую для неї.» Мазепа ж в поемі проголошує: «Я, поважаючи Петра,/Йому став ворогом віднині.../Чи слава, чи ганьба чекає./Та зваживсь я. Нехай судьба/Веде Вкраїну до злочастя,-/Гряде нешадна боротьба/Свободи з гордим самовластьям» [7, с.102] (Переклад В. Сосюрї).

Отже, К. Рилєєв не тільки не зневажає Мазепу, а й ставить його поряд з Петром. Поеми К. Рилєєва «Войнаровський» і «Наливайко» викликали шире захоплення в М. Маркевича, що перебував на студіях у Петербурзі в 1817 - 1820 рр. З цього приводу М. Маркевич у листі до К. Рилєєва з вересня 1825 р. писав: «Чи можу я спокійно читати «Войнаровського» і «Наливайка»? Прийміть мою і всіх знайомих мені земляків подяку... Будьте певні, що вдячність наша щира, що ми від душі відчуваємо значимість трудів Ваших, що нас і предків наших прославляють... Ви зробили багато, дуже багато! Ви підносите цілий народ, горе тому, хто йде на приборкання цілих країн, хто намагається зневажити цілі народи — вони відплачують йому презирством... І слава тому, хто прославляє велич душі людської і кому цілі народи повинні дякувати» [9, с.138]

Схожа точка зору на Мазепу у Пушкіна. Та саме твір К. Рилєєва спонукав царославця О. Пушкіна до написання поеми «Полтава», з якої зрадів сам цар Миколай. Двох російських поетів єднає тільки те, що ні Рилєєв, ні Пушкін не назвали свою поему іменем головного героя. Така назва була б обов'язково заблокована царською цензурою. Але два поети, живучи в один і той же час, по-різному сприйняли вчинки гетьмана України. Для одного з них Мазепа був майже однодумцем, для іншого — зрадником, ворогом і злочинцем. Саме другу думку підтримав поет та історик М. Маркевич у своїй «Історії Малоросії», та погодимось зі словами В. Жирмунського «Не можна судити про поета з пози-

цій сьогоднішніх уявлень. Не можна принижувати поета за рахунок історичного діяча. У кожного своє місце в історії», обидва автори підтримали офіційну негативну оцінку ролі Мазепи в історії України та Росії. [2, с.64]

В передмові до першого видання «Полтави» Пушкін, недвозначно натякаючи на Рилєєва, пише про образ Мазепи: «Некоторые писатели хотели сделать из него героя свободы, нового Богдана Хмельницкого» [1, с.11]. Автор «Історії Малоросії», як і автор «Полтави», пише про гетьмана досить зневажливо. Вони називають Мазепу «злодеєм» і «врагом», «предателем». Симпатично, що у перекладах поеми «Полтава» українською мовою А. Малишку і М. Рильському вдалося уникнути майже всіх пушкінських, м'яко кажучи, несхвальних епітетів на адресу гетьмана.

В «Отрывках и заметках» Кіндрат Федорович характеризує гетьмана так само як і М. Маркевич в «Истории Малоросии»: «Для Мазепы, кажется, ничего не было священным, кроме цели, к которой стремился: ни уважение, оказываемое ему Петром, ни самые благодеяния, излитые на него сим великим монархом, ничто не могло отвратить его от измены. Хитрость в высочайшей степени, даже самое коварство почитал он средствами, дозволенными на пути к оной...» [8, с.267] А ця мета, як відомо, була – вільна держава Україна. Торкаючись моральної сторони відповідної поведінки Мазепи, треба відмітити, що порушення угод можновладними особами в ті часи було такою ж нормою, як і укладання тих угод. Не раз зраджували українців поляки і росіяни, турки і татари, та й українці часто вимушені були іти на таку зраду. Серед багатьох авторів Заходу улюбленцем Мазепи був Макіавеллі — італійський політик і письменник кінця XV і початку XVI століття, який вважав, що заради зміцнення держави допустимі будь-які засоби, навіть аморальні.

Порівнюючи промову гетьмана Мазепи до старшин перед вирішальним виступом проти царя Петра, надруковану в «Історії Русів» Георгія Кониського, яка у повному обсязі присутня і у «Історії Малоросії» М. Маркевича, ми бачимо, що Рилєєв саме на цій промові будував свою поему «Войнаровскийкий», бо хоч «Історія Русів» не була ще друкована в часі писання поеми; але в рукописі вона була вже вельми поширена і Рилєєв отримав її від декабриста А. Ф. Бріггена. Робимо висновок, що саме на цей твір спирався й М. Маркевич у написанні своєї «Історії Малоросії», отже, саме від Г. Кониського він запозичив ставлення до Мазепи, як до невдячної, скритної, мстивої, владолубної, людини [4, с.418].

«Матеріали», знайдені Пушкіним в «Історії», зрозуміло, що вони цілковито розроблені за тен-

денцією, з якою він з самого початку підходив до характеристики Мазепи. О. Пушкін у «Полтаві», як і М. Маркевич в «Історії Малоросії», не зм'якшив цей «матеріал» навіть так, щоб показати Мазепу хоч настільки людиною — як це вони зробили з іншим історичними «злодіями», Борисом Годуновим та Семеном Гаркушею, відповідно. Замість справжнього, історичного Мазепи, автори дали нам «фальшивого, бездушного старичка». [1, с.14]

Геройські образи Мазепи й Войнаровського при всьому романтичному ореолі, яким оточив їх Рилєєв, куди ближчі до справжньої дійсності, як «кровожадный злодей» Маркевича та Пушкіна, які передусім перекрутили історію й обдарували Мазепу такими рисами, до яких навіть не додумався Лівій, змальовуючи нелюбого йому Ганнібала.

На третьому десятку літ свого гетьманування Мазепа переконався, що ні завзята служба цареві, ні виконання договірних зобов'язань не забезпечують Україні вільне існування. Міцніюча імперія, так чи інакше, все більше і більше затягує свої пута, втручається в українську державність як політично, так і економічно, дивлячись на Україну тільки як на джерело збагачення імперії, перекачування її природних багатств, робочої сили, умів і талантів. Зрозумівши, що перемога Петра I тільки прискорить процес знищення української державності, але ніяк його не зупинить, — Мазепа приймає історичне рішення перейти на бік шведів. Останні обіцяють Україні повну самостійність.

І як пише Байрон:» В жажливий день біля Полтави\Від шведів щастя утекло,\Навкруг, порубане, криваве,\Все військо Карлове лягло.\Військова міць, воєнна слава,\Така ж, як ми, її раби, —\Майнула до царя, лукава,\І врятувався мур Москви» [10] (Переклад Д. Загули).

Отже, «оригінальність» твору «Історія Малоросії» М. Маркевича очевидно, заключалась не в самостійності її картин та її сюжету, а в трактуванні чужих, зафіксованих подій і в чужому сюжеті «Історії Русів» Г. Кониського. «Історія Малоросії» М. Маркевича є епічною працею її автора. Крім Т. Шевченка, нею користувалися у своїх наукових пошуках М. Максимович, М. Костомаров, О. Лазаревський та інші дослідники історії України. Вона і зараз становить інтерес як для літературознавців, істориків-науковців, так і для широкого загалу. Якщо запорізьке козацтво сформувало душу українського народу, а Хмельниччина надихнула його на державність, то Мазепа підняв на високий рівень інтелект, духовність і національну самосвідомість України, поставивши її поряд з розвинутими європейськими країнами, що так не хотів визнавати автор «Історії Малоросії».

ЛІТЕРАТУРА

1. Господин Андрій. Мазепа у світовій літературі. / Обкл. Пилип Вакуленко. – Вінніпег: Накл. Читальний «Просвіти», 1987.- 58 с.
2. Жирмунский В.М. Байрон и Пушкин; Пушкин и западные литературы. Избр. труды. - Л.: Наука, 1978. - 423 с.
3. Максимович М. Собрание сочинений. Т. 1 – К. : тип.М.П.Фрица, 1876. – 847 с.
4. Маркевич М. Історія Малоросії / Відп. ред. і автор передм. Ю. С. Шемшученко. Примітки О. В. Кресіна.- Київ: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – XVI; 664 с.
5. Матвіїшин В. Український літературний європеїзм: монографія / Володимир Матвіїшин. – К., : ВЦ «Академія», 2009. – 264с.
6. Надеждин Н. Литературная критика. Эстетика. – М., «Худож.лит.», 1972. – 575с.
7. Рилсєв К. Вибрані твори. Переклад з російської. – К., «Держлітвидав», 1955. – 206 с.
8. Рылеев К. Полное собрание стихотворений. // Вступ. Стаття В. Г. Базанова и А. В. Архиповой. – Л., «Сов. писатель», Ленингр.отд-ние, 1971. – 480с.
9. Сухобрус Г. Українсько-російські фольклорні зв'язки в освітленні вітчизняної науки першої половини ХІХ ст. – К., Акад. Наук УРСР, 1963. – 216с.
10. <http://www.mazepa.name/mazepa-poema/>

Стаття надійшла до редакції 16.03.2011